

## SHAKESPEARE LEAR KIRÁLYÁNAK MAGYAR FORDÍTÁSAI

SZOKOLAY KÁROLY

(Közlésre érkezett: 1973. december 3.)

Izgalmas és hálás feladat Shakespeare egyik legmonumentálisabb drámáját magyar fordításaival egybevetni. Az eredetiben való alapos elmélyedés után az angolul tudó olvasó fokozott érdeklődéssel fordul Lear fordításaihoz: vajon hogy tudják visszaadni magyar fordítók a gyarlóságában is fenséges király indulatainak vulkáni kitöréseit, hogyan tudják elének állítani a sokféle megvilágításban plasztikussá váló alakot, milyen költői nyelven adják vissza félelmetes és megrázó szavatait a viharban? S miközben Lear a szenvedések tüzeiben szinte óriássá nő szemünk előtt, magyarul is hallani kívánjuk szavait Cordéliával, amikor örültségéből felgyógyulva felismeri, vagy amikor a csatavesztés után börtönbe tér vele. Hallani kívánjuk, mégha magyarul is olvastuk először, s ugyanakkor a különböző fordítások egybevetésének vágya is él bennünk.

### *Lear-fordítások Vörösmarty fordítása előtt*

Lear királyról műfordításokban oly gazdag irodalmunkban először 1784-ben történik említés, mikor Szerdahelyi György esztétikai munkájában egyszer Lear, más alkalommal Rex Lear címen a legkiválóbb Shakespeare-drámák közé sorolja, melyet mind a tudósok, mind a legnagyobb költők utánozni kénytelenek (1). Nem tudjuk megmondani, volt-e befolyással ez az említés Lear első magyar fordítójára, egyáltalán olvasta-e, az azonban tény, hogy tíz évre rá megszületik az első magyar fordítás. Készítője Mérey Sándor (1779—1848). Mint Bayer József is megállapítja (2), ez „nem pusztá fordítás, hanem a kor ízlésének megfelelő magyarítás.” A kor nemzeti hangulatával magyarázhatjuk, hogy Leart az ősmagyar korba helyezi át Mérey. Bayer Józseftől azt is megtudjuk, hogy a Szabolcs vezért előadó magyar színjátszó társaság a darabbal nagy anyagi sikert ért el. Színlap a darabról sajnos nem maradt fenn.

Shakespeare átdolgozása egyébként mindig szerencsétlen vállalkozás volt nemcsak fordításban, hanem eredetiben is, amikor például Dryden idejében a régi tragédiák végső katasztrófáját túl kínosnak találták és happy end-es befejezést adtak a tragédiáknak. Sajnos Mérey Sándor átdolgozott Learjének címén kívül semmit sem tudunk, így nem beszélhetünk az

átdolgozás részleteiről. Előadásának csupán egyetlen nyomára bukkanunk 1795. szeptember 22-én.

A pesti magyar színtársulat 1796-ban vidéki körútra indult, így valószínű, hogy Lear királyt is magával vitte. Kolozsvárott viszont már feltehetően új fordításban játszották 1811-ben. Ezt abból következtetjük, hogy ebből az időből már fennmaradt egy Lear király előadást hirdető színlap, mely a darabot nagy „Herosi Szomorú Játéknak” titulálja. Fordítóját, sajnos, nem nevezi meg. Kolozsvár jó ideig megtartja vezető szerepét a Lear-előadások terén. Magyarországi felújításáról 1819-ből vannak adataink, amit a székesfehérvári színtársulat almanchja őrzött meg számunkra. Valószínűleg ekkor került színre a Komlóssy-féle fordítás, melyet Kántorné többször is jutalomjátéku választott.

A harmincas években két Lear-fordítás van forgalomban egymás mellett párhuzamosan: Sófalvi Józsefé és Komlóssy Ferencé. Sajnos, ezek színészi példányok voltak, nyomtatásban nem jelentek meg, így a mai kutató nem juthat hozzájuk. Az a tény azonban, hogy egyáltalán léteztek Lear-fordítások és hogy játszották Lear királyt, azt mutatja, hogy a magyar színpad a maga erejéből igyekezett magán segíteni, mivel addig az irodalom adós maradt egy értékes Lear-fordítással.

Amit bizonyos Benkő Kálmán állít a Magyar Színvilágban, vagyis, hogy Kazinczy is lefordította Leart, nem felel meg a valóságnak (3). Bayer Józseftől tudjuk meg, hogy Döbrentei Gábor is készült Shakespeare színműveinek magyar fordítására, többek közt Lear királyt is tervbe vette, ez azonban soha nem készült el.

A Nemzeti Színház megnyitása előtti időszakból csak egyes adatok maradtak ránk a vidéki Lear-előadásokból. Kedvező fordulat következik be, amikor Lear király, mint az első Shakespeare-dráma Pesten bemutatásra kerül. A Honművész és az Athenaeum tudósításai szerencsére fennmaradtak ebből az időből. A Honművész 1838. április 22-i száma például már ezt közli: „F. hó 28-án Egressy Gábor jutalmául Lear, dráma 5 felvonásban, Shakespeare Vilmos után Jakab István fordítmánya szerint” (4).

Így került színre az első Shakespeare dráma a Nemzeti Színházban. A színlap a vidéki hagyományokhoz híven nem közölte a fordító nevét s így erről csak a Honművészből értesülünk. Ezt Kiss István, a Honművész segédszerkesztője kifogásolja is lapjában. A fordítás egyébként túlságosan archaizáló, nyelvezete darabos és tele van félreértésekkel. A már említett Kiss István egy kritikájában kifogásolja, hogy a Lear szereplői állandóan az Ön szócskát használják tegezés helyett. A bírálónak valóban igaza van: az önözés Learben valóban erőltetett, a „kegyed”, „kegyelmed” megszólítás viszont komikusan hatna, bár a kritikus ezt javasolja. A Honművész bírálója arra is céloz, hogy talán ez a hiba nem Jakab Istváné lehet, s így felmerül az a kérdés, hogy esetleg más valaki kijavítgatta a fordítást, vagy esetleg többen fordították együtt.

Ezt a félhomályt szerencsénkre eloszlatja az egyik debreceni előadás színlapja, melyen ez áll: „Újra fordították Jakab István és Vajda (Péter), a jutalmazandó költségén.” S miután ezen debreceni előadás 1838-ban az ott vendégszereplő Egressy jutalomjátéka volt, nyugodtan írhatjuk, hogy

Leart Egressy Gábor a saját költségén fordíttatta le Jakab Istvánnal és Vajda Péterrel.

A súgókönyvekből megtudjuk, hogy Lear ezen fordítása nem kizárólag angoltól történt, hanem Schlegel és a magyar származású Pelz Lipót német fordításai alapján.

### *Vörösmarty Mihály Lear király fordítása*

Shakespeare Vörösmartynak mindig legkedvesebb költői illetve drámaírói közé tartozott. Érthető tehát, hogy őt fordítani mindig hő vágya volt. Igazat kell itt adnunk Füst Milánnak, aki saját rövid beszámolójában ezt írja:

„A sötét szenvedélyű Vörösmarty költőink közt legrokonabb Shakespeare-rel” (5). Még mielőtt Petőfivel és Arannyal szövetkezett volna a teljes Shakespeare lefordítására, 1839-ben megjelent Julius Ceasar fordítása. Julius Caesarral Vörösmarty mint addig legkiválóbb Shakespeare-fordítónk mutatkozott be.

Lear király fordításának elkezdése egybeesik a magyar történelem egyik legdicsebb korszakával: Vörösmarty 1848 elején szövetkezik Petőfivel és Arany Jánossal a teljes Shakespeare lefordítására. Petőfi egyik Aranyhoz írt levelében ezt írja tréfásan 1848. február 10-én: „Vörösmarty Lear-ez” és megírja, hogy Learen kívül milyen Shakespeare-drámákat óhajt lefordítani (6). Gyulai Pál szerint már 1847-ben hozzáfogott Lear fordításához (7). Az idők árja, mint sok egyebet, a teljes Shakespeare-fordítást eltemette. A szabadságharc bukása végső kétségbeesésbe juttatta a költőt. Négy év múlva azonban újra hallunk Lear fordításáról. Bártfai Lászlóhoz írott, kelet nélküli, de valószínűleg 1852-ből való levelében ezt olvassuk: „En Learrel már annyira készen vagyok, hogy tisztázhatom. Két hét múlva kézbe adom” (8). A költő tehát megtört lelkiállapota ellenére dolgozik s éppen Lear fordításán — hiszen soha nem érezhette oly közel állónak magát a fenséges, megtört királyhoz, aki mindenét elvesztette, s csak egy-két hű embere maradt mellette. Hiszen Vörösmartynak is bujdosnia kellett s rá is kegyetlen megpróbáltatások vártak.

Gyulai Pálnak 1853 végéről Aranyhoz írt levelében említés történik arról, hogy Vörösmarty „hatalmasan hozzá kezdett Shakespeare fordításához és hat darabot akar lefordítani” (9). Gyulai Pál valószínűleg nem tudott Petőfinek Aranyhoz írt 1848-as leveléről, mert Vörösmarty összes műveinek jegyzeteiben így ír: „Nem tudhatni, vajon Vörösmarty Lear fordítását már akkor megkezdte-e (1848-ban) vagy csak kiválasztá magának, annyi bizonyos, hogy 1854 végén a mű jó része már le volt fordítva” (10). A mondat második fele megfelel a tényeknek. Bayer József szerint 1854-ben nemcsak jó része volt készen a Lear-fordításnak, hanem teljesen elkészülhetett vele Vörösmarty s csupán a javító kéz volt hátra, s az 1854-ből való ígéret, hogy mielőbb befejezi, tisztán a simításra, igazításra vonatkozhatott. Ezt az ígéretét egyébként Vörösmarty a Nemzeti Könyvtár kiadóinak tette.

Gyulai szerint 1854-ben kedvezően fogadták a Nemzeti Könyvtár kiadói Vörösmarty ajánlatát, annyiival inkább, mert a nemzet nagy költője kedvezőtlen anyagi viszonyok között élt. Bayer József már többször idézett könyvében Gyulai Pálnak fenti közlését kiegészíti azzal, hogy Vörösmarty nehéz helyzete már 1840-ben s még 1852-ben is fennállott, mint a Bártfayhoz írt levél e sora is tanúsítja: „most igazán volna egy kis pénzre szükségem”, s kéri Bártfayt, beszéljen a vele szerződött „Kőszívű urakkal... hogy ne éreztessék vele a literátorság minden kínjait.”

Gyulai szerint Lear 300 forintért vette meg a Nemzeti Könyvtár. A Nemzeti Könyvtárnak anyagi ügyei igen ziláltak voltak, sőt 1855-ben az egész egyesület bomlásnak indult. Ezért Lear csak Vörösmarty halála után, 1856-ban jelenhetett meg Heckenast nyomdájában.

Amikor 1858-ban szóba került egy új magyar Shakespeare-fordítás kiadása, Arany János még nem ismeri Vörösmarty Lear-jét. Ezt írja bizonyos Tomorinak, a sajtó alá rendezőnek: „Lear nem olvastam de a szerint, amit róla hallok, ez már gyöngé fordítás. Alkalmasint egész új fordítást szükségel” (11). A referálók eltúlozták Vörösmarty fordításának kétségkívül meglevő hibáit (ezekről lásd később), s Arany Jánosnak kellemesen kellett csalódnia, amikor „bárszonyos kezekkel” maga végzett javításokat és kiegészítéseket a fordításon. Ez a Kisfaludy Társaság Shakespeare-kiadásának előkészítésekor történt. A Kisfaludy Társaság kiadásában történő felvételtől az 1864. április 28-i ülés határozott, de kiadását csupán az 1865. júliusi ülésén mutathatták be. Érdekes, hogy Arany János nem változtatott olyan sokat a Lear-fordításon, mint azt Julius Caesarral tette, jóllehet az sokkal sikerültebb fordítás. Az Arany által megváltoztatott helyeket egyébként Gyulai Pál felsorolja Vörösmarty kiadásának jegyzeteiben (12). A későbbi kiadások ezeket a javításokat megtartották. Arany javításai apróságok csupán, egyes szavakra vonatkoznak, mint pl. „Abban biztos vagyok” helyett „Abban bizonyos vagyok”-ot ír, „gyűlölségben” helyett azt mondja „gyűlöletben”, „csaknem lehetlen” helyett helyesebb magyarsággal „csaknem lehetetlen”, stb. A félreértések és egyéb hibák, melyekről még szó lesz, benne maradtak a fordításban s egy részük majd egy évszázad múlva jelentek meg helyes értelmezéssel Szabó Lőrinc gondozásában 1955-ben.

A színházaknál uralkodó konzervatív felfogásra feltűnően jellemző volt, hogy 1865-ig a régi, Jakab István és Vajda Péter-féle elavult, költőietlen fordítást használták, bár mint fentebb is olvashattuk, Vörösmarty fordítása már 1856-ban megjelent.

Vörösmarty fordításának erényei a legnagyobbak közül valók: ez eredeti mű szellemét, hangját mindenütt visszaadja. Úgy is felfoghatjuk, mint egy nagy költő fájdalmas önvallomását pályája végén, a „Vén cigány”, az „Emlékkönyvbe” és az „Előszó” keserű költőjének szenvedélyes megnyilatkozását. Ezt érezzük, mikor Lear legindulatosabb kifakadásait olvassuk az ő fordításában. Kár, hogy nem az egész mű ilyen egyenletesen szárnyaló, hogy félreértések és félremagyarázások is találhatók benne szép számmal. De előbb lássunk néhány példát a csúcokra. Mindjárt az első felvonásban, amikor Lear haragja sújtja a Cordélia védelmére siető Kentet, tökéletes megoldásokra bukkanunk:

Lear

Hear me recreant!  
On thine allegiance, hear me!  
Since thou hast sought to make us break our vow,  
Which we durst never yet, and with strained pride  
To come betwixt our sentence and our power,  
Which nor our nature nor our place can bear,  
Our potency made good, take thy reward.

Lear

Hallgass meg hitszegő!  
Hűbéresem ki vagy, hallgass meg engem.  
Minthogy te minket esküt szegni késztl  
(Mit eddig tenni nem merénk s kihívó  
Göggel hatalmunk s végzésünk között  
Utunkat álltad) mit se helyzetünk,  
Sem vérünk el nem tűrhete, hogy hatalmunk  
Csorbát ne szenvedjen, meg kell lakolnod.

Mindjárt ez az első idézet a Shakespeare-fordítások egyik legnagyobb problémáját veti fel: a tömörség kérdését. Amint látjuk, ez a fenti idézet egy sorral több a fordításban, mint az eredetiben. De vajon vissza lehet-e adni az eredeti zsúfolt, rövid szavakban bővelkedő mondatait a lazább szerkezetű és sokszótagú magyar nyelven? Talán igen, de a fordítás szárazzá, lélektelenné válna s azonnal éreznénk rajta a minden áron való tömörítés szándékát. Erre példákat fogunk majd látni Zigány Árpád fordításában. Füst Milán állapítja meg saját fordításához írt rövid beszámolójában (13), hogy Arany Hamletje is 50 sorral több az eredetnél, Vörösmarty Learje pedig 21-gyel. S ő kérdezi azt is ugyanitt, hogy kinek fog eszébe jutni, hogy a sorokat megszámlolja. Vegyünk most egy részletet az I. felvonás negyedik jelenetéből, ahol Lear megátkozza legidősebb lányát, Gonerilt:

Hear, Nature, hear! dear goddess, hear!  
Suspend thy purpose, if thou didst intend  
To make this creature fruitful!  
Into her womb convey sterility!  
Dry up in her the organs of increase,  
And from her derogate body never spring  
A babe to honour her!

És íme Vörösmartynál:

Természet, hallj meg engem!  
Te drága istenség, hallgass reám!  
Tartsd vissza szándokod, ha kész valál  
Gyümölcsözővé tenni e teremtvényt,  
Tedd magtalanná méhét mindörökre,  
Hervaszd el benne a tenyészetet,  
Hogy hitvány testéből gyermek soha  
Ne származzék, mely dísz adjon neki!

Gyönyörűen szól, az első sorok szóismétlését is remekül visszaadja. És az átok lenszenvedélyesebb szavai is tökéletesen zengenek Vörösmarty nyelven:

Átok és halál!  
Szégyenlenem kell, hogy van annyi lelked,  
Így megrendíteni férfiségomat,  
Hogy a meleg s erőszakkal kitört  
Könyűkre méltó lettél. Dögvész reád!

Egyik legszebb részlete Vörösmarty fordításának, amikor a király a III. felvonásban az egész életet elátkozza. Itt aztán igazán a „Vén cigány” költőjének elkeseredettsége szólal meg:

Lear

Blow, winds, and crack your cheeks! rage, blow!  
You cataracts and hurricanoes, spout  
Till you have drench'd our steeples, drown'd the cocks!  
You sulphurous and thought-erecting fires,  
Vaunt-couriers to oak-cleaving thunderbolts,  
Singe my white head! And thou all-shaking thunder,  
Strike flat the thick rotundity o' the world!  
Crack nature's moulds, all germens spill at once  
That make ingrateful man!

Lear

Fújj szél, szakadj meg, fújj, dühöngj! Vihar,  
Felhő, omoljatok le, míg a tornyot  
S a szélvitorlát elsülyesztitek!  
Ti gondolatnál gyorsabb kéntüzek,  
Kengyelfutói a tölgyhasgató  
Mennykőnek, hamvasszátok el  
Ez ősz fejet! Világot rengető  
Villám, döngesd laposra e kemény  
Kerek világot! Rombold el a  
Természet műhelyét s egyszerre fojtsd meg  
Minden csírát, miből a háládatlan  
Ember keletkezik.

Az eredetiben nem találhatók olyan merész enjambement-ok, mint Vörösmartynál, mégis szépen zengnek a blank verse így visszaadott sorai is. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy ezt a rímtelen jambikus versformát az angol olvasó vagy a színházban ülő néző sem bontja magában sorokra, vagyis nem ügyel a sorvégekre, tehát egy zuhatagnak érzi az egészet.

Hadd mutassuk be most egy nagyszerű példán az angol és a magyar nyelv szerkezetbeli különbségét.

Egyszercsak azt mondja Lear átkai közben:

I am a man  
More sinn'd against than sinning.

És íme Vörösmarty:

Én olyan ember vagyok,  
Ki ellen mások többet vétkezének,  
Mint mások ellen én.

A fordító érezte, hogy magyarul másképp zeng ez a két angol sor s ezért háromban adta vissza. Sajnos, Vörösmartynak Lear-fordításáról saját jegyzetei, észrevételei nem maradtak ránk, de talán figyelembe vehetjük itt Julius Caesar-fordításával kapcsolatban kifejtett fordítói elveit, hiszen ugyanezeket igyekezett megvalósítani a Lear királyban is. Az Athenaeumban a következőket írta:

„Shakespeare-t fordítani mindenestre nagy vállalat s ha az angol szavak rövidségét s szavaink hosszúságát vesszük: sort sorral visszaadni sok bajjal jár, néhol teljes lehetetlen, miértis vagy valamit kihagyni vagy sort szaporítani kell. Én inkább (noha evvel is ritkán) éltem az utolsó szabadsággal, amavval csak a legközöségesebb szavaknál.”

A szenvedélyektől mennydörgő helyek mellett költői szárnyalásúak Vörösmarty fordításában Füst Milán szavaival élve a „szonátaszerűen lírai” részek is. Ezekre is sok példát találunk nála. Vegyük például a frank király szavait az I. felvonás első jelenetéből, melyekkel elmondja, hogy Cordéliát hozomány nélkül is hajlandó feleségül venni:

Fairest Cordelia, that art most rich, being poor,  
Most choice, forsaken, and most loved despised!  
Thee and thy virtues here I seize upon:  
Be it lawful I take up what's cast away.

Gyönyörű Cordélia,  
Ki szegényül legdúsabb vagy, elhagyottan  
Legfeltűnőbb, s útáltan legszerettebb!  
Téged s erényeid elfoglallak itt,  
Szabadjon fölvennem, mit eldobának.

Vagy vegyük Lear szavait, amikor felismeri Cordéliát a negyedik felvonás utolsó jelenetében:

Pray, do not mock me:  
I am a very foolish fond old man,  
Fourscore and upward, not an hour more or less;  
And to deal plainly,  
I fear I am not in my perfect mind.  
... Do not laugh at me;  
For, as I am a man, I think this lady  
To be my child Cordelia.

Vörösmarty fordításában:

Kérlek, ne űzzetek  
Tréfát velem. Valóban én bohókás  
Gyarló öreg vagyok, már nyolcvan éves,  
Sőt, több is annál, s nyíltan szólva, félek,  
Hogy nem vagyok valódi eszemen.  
... Ki ne nevessetek,  
Mert életemre mondom, azt hiszem,  
Hogy ez úri hölgy lányom, Cordélia.

A legmagasabb csúcsokon jár itt Shakespeare, de a fordító Vörösmarty is. Szerencsére az ilyen részek fordításában félreértés vagy más hiba sehol sem található. Egyéb helyeken azonban igen. Így például az I. felvonás első jelenetében Gloster sikamlós szavait Vörösmarty — nyilván szeméreméretből vezettetve — nem fordítja: „There was good sport at his making”. Szabó Lőrinc az 1955-ös Vörösmarty-fordításban így javítja ki: „Jó mulatság volt összecsapnunk a gyereket.”

Szintén az első felvonásban a „to fear judgement” kifejezést Vörösmarty így fordítja: „irtózni a törvényszéktől”. A legújabb Shakespeare-kutatók szerint ez a korabeli angolban nem azt jelentette, hogy „bíró-ságtól félni”, hanem „végítélettől félni”. Természetesen ezt Vörösmarty még nem tudhatta.

Ugyancsak az I. felvonás negyedik jelenetében Goneril szavait, hogy

„It is politic and safe to let him keep  
At point a hundred knights”

Vörösmarty így adja vissza:

„Bát és okosság, hogy száz lovagot  
Fegyverben tartson.”

A „bát” szó már Vörösmarty idejében is elavult szó volt. Ugyanezen jelenet végén a „harmful mildness” kifejezést ő „ártatlan jószágodért”-tal fordítja. Szabó Lőrinc az „ártatlan” szót helyesen „kártékony”-ra javítja. Füst Milán fordításában „veszélyes jószág” szerepel — szintén pontos fordításban.

A második felvonás első jelenetében Gloster így fakad haragra:

„Strong and fasten'd villain!  
Would he deny his letter? I never got him.”

Ami Vörösmartynál így hangzik:

„Rögzött, konok gazember!  
Levelét tagadja? Hisz nem is mutattam.”

Füst Milánnál helyesen:

„No megrögzött konok  
Bitang, tagadja, hogy e levél övé?  
Sosem nemzettem őt.”



Nyilván az eredetiben a „got” szó a „begot” helyett áll. Nem célunk az összes félreértést, kihagyást felsorolnunk. Azt kell itt megjegyeznünk, hogy ezek nagy részét Szabó Lőrinc kijavította, meghagyva az eredeti Vörösmarty-fordítás minden szépségét, férfias erejét a maga egészében. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a Shakespeare szövegmagyarázat s szövegértelmezés rengeteget fejlődött az elmúlt száz évben, ami megkönnyítette a „restaurátor” Szabó Lőrinc munkáját.

Szövegmagyarázatra szorultak a következő kifejezések a sok közül: „Till it cry sleep to death”, ami nem azt jelenti, hogy „Míg azt kiáltja, füljatok álmotokba” (Vörösmarty), hanem: „amíg hangjuk álmuk halálát nem okozza”.

„Behold young simpering dame,  
Whose face between her forks presageth snow”. Nem pontosan

fordítva:

„Nézzétek  
Ama mosolygó hölgyre. Arca azt  
látszik mutatni: keble csupa hó.”

Szabó Lőrinc javításával helyesen:

„Nézd csak azt a  
Bárgyún mosolygó hölgyet: arca szinte  
Havat jósol a comjai tövébe.”

Szebb Füst Milán fordítása:

„Arca azt sugallná,  
zúzos hó borítja szűz ölét.”

És így tovább és így tovább. Ezeknek a hibáknak ellenére Vörösmarty fordítása egy nagy költő lenyűgöző erejű munkája, mindenütt fenséges és komor az eredetinek megfelelően. A fordító Shakespeare stílusából nem lép ki, oda nem illő szavakat nem használ, talán itt-ott finomít, a Shakespeare korára annyira jellemző nyerseségeket, kétértelmű kifejezéseket szemérmesen kihagyja. Igazat kell adnunk Kéry Lászlónak, aki azt írja Füst Milán Lear-fordításáról írt cikkében: „A híres, nagy tirádák — tévedésekkel, nyelvi avulságokkal együtt — továbbra is Vörösmartynál zengnek a legszebben, legshakespeare-iben.” (14)

### *Zigány Árpád Lear király-fordítása*

A Fővárosi Színházak műsorának sorozatában jelent meg ez az újabb Lear-fordítás 1899-ben. Fordítója, bár nem tartozott a kor legnevesebb átültetői közé, mégis ilyen nagy feladatra vállalkozott. Valószínűleg gondülékenyebb és modernebb Lear-fordítást szeretett volna színészeink ajkára adni. Ezt részben sikerült is elérnie: fordításának nyelve modernebb (ami érthető, ha a megjelenés évét nézzük), költőiségben, kifejező erőben azonban messze elmarad az akkor már klasszikusnak számító Vörös-

marty-fordítás mögött. E mellett a Vörösmarty által félreértett helyek jó-részt nála is megtalálhatók, sőt, újabb hibák is járulnak hozzájuk.

Elsősorban azt kell itt megemlítenünk, hogy amíg Vörösmarty Learje szenvedélyességben nem marad el az angolul mennydörgő király mögött, addig Zigány Árpád Lear királya bizony mintha higgadtabb lenne és így szürkébb is.

Így átkozza ki például Cordéliát az I. felvonásban:

„No hát legyen, — őszinteségedet  
Vidd hozományul; mert megesküszöm  
a nap szent fényire, az éjszakára,  
Hecate rejtelmire s a világ  
minden erőire, mik által élünk  
és lenni megszűnünk; — megtagadom  
az apa gondját . . . stb.

Ez bizony, habár pontos, mégis meglehetősen száraz, szenvedélytelen fordítás. Zigány gyakran oda nem illő szavakat is használ, mint például a Lear fennségére oly jellemző „Who stirs?” („Ki pisszen itt?”) mondatot az odavetett „Ki morog?” komikusnak ható fordítással adja vissza. Egy helyen Lear rendre utasítja a bolondot, aki így felel neki:

„Truth’s a dog must to kennel; he must be whipped out  
when Lady the brach may stand by the fire and stink.”

Ennek a résznek a fordítása Zigány Árpádnál ízléstelenségbe fullad: „Az igazság kutya, ólban a helye; ki kell korbácsolni, míg a lady, a szuka szabaddon eregethet a kandalló körül.” A fordító itt a „stink” szót rosszul értelmezte. A kutyának ebben a költői képben nyilván a szőre kellemetlen szagú.

De lássunk egy példát az indulatosabb, sikerültebb helyekről is:

„a király  
Cornwall herceggel, az édesapa  
leányával akar beszélni és  
szófogadást kíván: megmondtad ezt is?  
— Vérem, lehelletem! Makacs? Konok?  
A herceg? — A hercegnek mondd meg ezt:  
— de nem, ne még, lehet, hogy tán beteg.”

Sajnos az ilyen jól sikerült, indulatos, amellet modern rész kevés a fordításban.

Érthetetlenül rosszul fordítja Zigány Cordélia válaszát apjának, amikor az álmából még nem ocsúdott fel teljesen s azt kérdi tőle:

„You are a spirit, I know; when did you die?”

Amire Cordélia így válaszol:

„Still, still far wide.”

S ez Zigány Árpádnál így hangzik:

„Oh még nagyon, nagyon távol az ész.” (?)

Az egész fordítást tekintve stilusa, nyelve egyszerűbb és szürkébb az eredetinel, a fordítónak nem lévén gazdag költői kifejezőkészsége.

### *Kosztolányi Dezső Lear-fordítása*

Kosztolányi Dezső legkiválóbb műfordítóink közé tartozik. Fordításai szerves részei nemcsak saját költői oeuvre-jének, hanem a magyar költészet világának is. Másrészt fordításait bizonyos kételkedő, gyanakvó légkör vette körül már életében, nemcsak a mi, filológiára oly kényes körünkben. Tény, hogy szabadabban fordított, mint nagy költőtársa Babits Mihály és Tóth Árpád. Versfordításaiban elsősorban az eredeti költemény hangulatát igyekezett mindig visszaadni és az idegen vers helyett új, magyar nyelvű költeményt teremtett. Shakespeare-fordításaiban viszont a lehető legszigorúbb szövegűsége törekedett s azt az elvét „A Téli rege új szövegéről” című tanulmányában részletesen ki is fejtette (15). Célszerűnek látszik most először Kosztolányinak ezeket a fordítói elveit szemügyre vennünk, mivel részben Lear-fordításának költői kivitelében sajnos, szembekerül saját felfogásával, másrészt egy-két helytelen nézetének látjuk majd gyümölcsét magunk előtt. Ezt írja: „Shakespeare-t a teljes, fölbontatlan egészében kell visszaadni, úgy ahogy van, körülírás, magyarázás, fölhígítás, egyszerűsítés, szépítés és cifrázás nélkül, a maga érzéki és szemléletes valóságában, mert csak így tükrözhetjük vissza szellemét. Ebből a célból — Arany fordításaiból derül ki — leghelyesebb őt nem is szóról-szóra, hanem betűről-betűre követni. Egyebütt az ilyen gondosság merevségre vezet.”

Ez igen szép elv és nagyjából meg is állja a helyét. A szó szerint való fordítás azonban relatív dolog: lehet egy-egy szónak nem a legmegfelelőbb szinonimáját használni s akkor máris vét a fordító az eredeti mű szelleme ellen. Sajnos, ezt teszi Kosztolányi nagyon sok helyen.

Íme például Goneril gúnyos szavai férjéről, Albanról:

„It is the cowish terror of his spirit.”,

ami Kosztolányinál így hangzik:

„A lelke pipogya, mint a tehén”. Szó szerint fordított és mi lett az eredmény? Nem Füst Milán fordítása a hívebb? Ő ugyanis ezt mondja:

„A szellemén nyúlászívű rettegés az úr.”

Vagyis a „cowish” szót ő nem „tehénszerűnek” fordította, hanem „nyúlászívűnek”, így adva vissza az eredeti szellemét.

Az örült Lear a III. felvonásban bevádolja képzeletének csapongásai közepette leányait s többek közt ezt mondja:

„She kicked the poor king her father.”

Kosztolányinál: „Ez a nő a szegény királyt, tulajdon édesapját összeviszsa rugdosta.”

Pontos is, meg nem is. Először is többet mond az eredetinel, túloz, másodsorban a „kick” szó fordítása nem szerencsés ilyen pontosan. Füst Milán ezt mondja: „hogya megtapodta atyját, a szegény királyt.”

Hadd idézzük tovább Kosztolányit a már említett „A Téli rege új szövegéről” című tanulmányából: „Tilos felöntenie azt, ami tömör, legyalulnia, ami érdes, elsápasztania, ami pirosposzsgás, leegyszerűsíteni, ami bonyolult.” Ezt, mint a műfordító általános elvét vallja és nagyon sok fordításában meg is tudta valósítani. Kár, hogy Lear király nem tartozik Kosztolányi legsikerültebb fordításai közé. A Rómeó és Júlia vagy a Téli rege, hogy Shakespeare-nél maradjunk, például sokkal szebbek az ő fordításában. Maga is érezhette ezt a költő, mert nem adta ki Leart, csak halála után jelent meg posthumus kiadásban. Nyilván még csiszolni akart rajta.

Vagyis hasonlóan járt, mint annak idején Vörösmarty. Csakhogy Vörösmarty fordítása fenséges s hibái ellenére is remek, míg Kosztolányi nála súlyosabb hibákat követ el, mégpedig az eredeti szellemével, hangulatával, egységével szemben. Érthetetlen számunkra, hogy a magyar nyelv egyik legkiválóbb ismerője, a szavak árnyalatainak saját alkotásaiiban oly remek érzékeltetője e fordításában ilyen durva hibákat követ el. De lássunk ezek közül néhányat. Engedjessék meg, hogy most csupán magyarul soroljuk fel ezeket az eredetivel való összehasonlítás nélkül, hiszen így, önmagukban is megmutatják, mennyire nem illenek a tragédia nyelvéhez.

1. Lear: „Hívjátok vissza a *töksit*.”
2. „Nohát, hol az a *kutyaházi*?”
3. „Így jár-e Lear? Így szól-e? Hol szeme?  
*Elméje lágyul*, vagy ítélete tompul?”
4. „Pirulok,  
Hogy férfi-voltomat így *összeráztad*  
S bármit teszek, forró *könnyű* csorogni  
Nem áttall érted.
5. „Meg kellene *hülyít*ned a világot.”
6. „... mit *hülyít*itek meg?”
7. „Örjögve, mint bős tenger *kornyikált*.” (singing aloud!)

Teljesen érthetetlen, miért fordítja hibásan Kosztolányi a következő sort, ahol Gloster meg akarja csókolni Lear kezét, s a király így válaszol:

„Let me wipe it first; it smells of mortality.”

Kosztolányinál: „Előbb megtörölöm, mert *halszagú*.” (Eredetiben: letörölöm róla a halandóság szagát.)

Az sem szerencsés megoldás, hogy Albán sógornőjét Kosztolányinál „szép ángyikámnak” nevezi.

Nehéz megmagyarázni, hogy az aláhúzott szavak miért rínak ki Lear király fordításából, amikor Shakespeare maga is sokszor használ meghökkenítő, nyers vagy sikamlós szavakat, nyelve teljesen tele van még szofisticamokkal is. Talán az a helyes válasz, hogy hangulati velejárójuk teszi használhatatlanná őket a tragédia szövegében, mert megbontják nyelvi egységét.

Másik hibája Kosztolányi fordításának, hogy ellentétben Vörösmartyval vagy Füst Milánnal, nem fordít elég szenvedélyesen, nem adja vissza hűen az eredeti mű elkeseredett indulati kitöréseit. Azt mondja például nála Lear:

„El szememből!”

Mennyivel másképp hangzik így: El, el szemem elől!”

Harmadik csoportba tartoznak a hibák között a félreértések, melyeknek Kosztolányi, Vörösmartyval ellentétben, utána tudott volna nézni, mert mint már említettük, a Shakespeare-szövegek vizsgálata rengeteget fejlődött az utóbbi száz évben. Ilyen hibák — hogy csak néhányat soroljunk fel — a „heavenly eyes” kifejezésnek „mennyszágos szemek”-nek való fordítása, holott ez Shakespeare korában „égszínkék szemeket” jelentett, valamint a „scurvy politician” nem „koszos politikus”, hanem „aljas fontoskodó.”

Összegezve az elmondottakat: Kosztolányi nem élte át igazán Shakespeare királyát, mert ha ezt tette volna, sok más kiváló fordításához hasonlóan, gazdag költői nyelvének kincsestárából megtalálta volna az odaillő szavakat. Nem mondatta volna a tragédia csúcspontján Learrel, aki megtalálja a halott Cordéliát, hogy „Hát felkötötték kis csacsim”, amikor — elveihez híven — szó szerint fordíthatta volna a „poor fool” kifejezést. Továbbá: nem eléggé indulatos, ami saját költői alkatából is fakad és sok félremagyarázás is akad fordításában. Ezt leszámítva, fordítása gördülékeny, modern, szókincse igen bő, változatos, sehol sem sűrű, mint Zsigány Árpádé.

### *Füst Milán Lear királya*

Füst Milán a legelmélyültebb Shakespeare ismerőkhöz tartozik. Életemek egyik szenvedélye Shakespeare, aki végigkísérte zsenge ifjúkorától öreg napjaiig, miközben egyes munkáit, mint a Hamletet vagy a Lear királyt kívülről is megtanulta már, mint maga vallja felolvasásában a Fészek Klub Shakespeare-napján (16): „mikor már azt hittem, hogy nem lehet őt jobban ismerni, és érteni, akkor még mindig akadtak meglepetések.” Több helyen a világ legnagyobb költőjének nevezi. Máshol azt vallja, hogy Hamletet érzi legjobb barátjának, mert hiszen őt ismeri legjobban. Nem szűnő csodálata igen éles megfigyelésekkel párosul, melyeket Lear király fordítása elé írt tanulmányában fejtett ki részletesen (17), de az ötvenes években tartott egyetemi előadásain is sokat hangoztatott. Ezeknek az előadásoknak e tanulmány szerzője is buzgó hallgatója volt. Helyére rakja megfigyelései sorában Shakespeare úgynevezett nagy gyengéit, melyeket előtte mások vagy nem vették észre, vagy túloztak, vagy félremagyaráztak. Határozottan ki meri mondani Füst Milán, hogy Shakespeare, akit a legtöbbre tart az irodalomban, akit legszenvedélyesebben szeret, fércműves volt, hanyagul dolgozott, mert ez a bizonyított tény sok dolgot egyszerűvé és érthetővé tesz a Shakespeare-kutatásban.

Benedek Marcell is nagyra értékeli Füst Milán fordításáról írt kritikájában ezt az átélőképeségét, melyben többek között ezt írja:

„Előszavából megtudjuk, mely passzusoknál szoktak megeredni a könnyei. Minden elvi kérdéstől függetlenül örülök hát annak, hogy megtudhattuk: hogyan él Lear Füst Milán lelkében.” (18) Szerencsés talákozás a Shakespeare-rel egész életben foglalkozó Füst Milánnál az átélés ilyen intenzivitásának és a saját költői és nyelvi kifejező készségének együttes jelenléte. Mert Füst Milán maga is nagy költő s egy gazdag élet művészi tapasztalatai után, öregkorában vállalkozott a gyakorlott fordítók számára is nehéz feladatra: Lear király fordítására. Nyugtát nem hagyó, hatalmas belső ösztönzés kellett, hogy e fordításra sarkallja. S tekintve, hogy ő maga Lear királyt eredetiben is oly kitűnően ismerte, mint előadásain vallotta, zavarták csodálatában Vörösmarty általa is nagyra tartott, fenséges fordításának szembetűnő hibái. Ő maga is megjegyzi rövid beszámolójában, amelyet a fordítás után közöl, hogy ahol Lear szenvedélyes, szárnyaló, vagy ahol szonátaszerűen lírai, ott Vörösmarty-nál remekül szól.

Füst Milán Lear-fordítását 1952-ben fejezte be. Munkája 1955-ben jelent meg az Új Magyar Könyvkiadónál.

Az eredeti mű minden szenvedélyessége, indulatmenete, tombolása felhangzik itt Vörösmartyhoz és Arany Jánoshoz méltó csodás magyar nyelven. Benne zengnek Vörösmarty legszebb sorai is, amelyeket, mint rövid beszámolójában is írja (19) megtartott, ill. a szükség szerint kisebb változásokkal felhasználott. Ezeket az átvételeket így indokolja: „... minnek még egyszer kitalálni, ami már remekül ki van találva?” Itt jegyzi meg azt is, hogy még a kopár, hibás Zigány Árpád-féle fordításban is talált egy-egy használhatóbb szót, Kosztolányinál pedig jó néhányat.

Így a legizibb, leglúktetőbb kitörések mellett az elcsitult szenvedély áriái is hibátlanul szólnak nála, az eredetihez méltó dallammal. Csak csodálni lehet az ilyen helyeket:

Legyen tehát.

Öszinteségedet vedd jegypénzedül.  
Mert esküszöm a nap szent lángolásira,  
Az éjre s Hékáté rejtelmire  
S minden planéták görgő járatára,  
Mik által élünk s lenni megszününk,  
Hogy a szülői gondot tőled megvonom  
S a vérség és rokonság minden zálogát.  
Szívemnek légy örökre ismeretlen.

Vagy amikor az I. felvonás csúcspontján, a negyedik jelenetben megátkozza lányát, Cordéliát:

Átok és halál!

Szégyenlenem kell, hogy van annyi lelked  
És férfivoltom így megrendítéd,  
S hogy ily erőszakosan feltörő  
És forró könnyeimre méltó lettél.

Szakadjon rád a döghalál köde.  
Az apaátok sohsem gyógyuló minden  
Sebe hatoljon átal összes ízeden.  
Ti vén, bolond szemek, még sírtok is,  
Megintcsak sírtok. Hej, kiváglak ám azon  
Vizestül, amit öntötök, locsoljátok  
a föld porát.

S íme a már említett rész, ahol az örültségéből gyógyult, ébredő király felismeri lányát, Cordéliát:

Kérlek, ne üzzetek  
Tréfát velem. Valóban én bolondos és  
Gyarló öreg vagyok, már nyolcvan éves, több  
Is annál és őszintén szólva félek ám,  
Eszemnek hogy fogyatkozása, híja van.  
Úgy rémlik, téged ösmerlek, sőt ismerem  
E férfit is, de mégis kétkedem, mert lám,  
Ez is miféle hely? Én arról semmit sem  
Tudok és bárhogy törném is fejem, hogy ez  
Milyen ruha? S hogy hol töltöttem én az éjt?  
Ezt sem tudom. De most nehogy nevesetek!  
Mert életemre mondom, azt hiszem, hogy itt  
Ez úrihölgy lányom, Cordélia.

Arany János Hamlet-fordítása jut az ember eszébe ilyen sorok olvasásakor. Igaza van Benedek Marcellnek, amikor már idézett kritikájában ezt is mondja: „Füst Milánnak nagy lírai élménye a Lear; mondhatnám: szerelme. Szerelmének tárgyát úgy teszi magáévá, hogy lefordítja, megbirkózik minden mondatával.”

A szenvedélyes és szonátaszerűen lírai helyek mellett azonban a filológiai hűség, a korábbi fordítások hibáinak kiküszöbölése, az igen alapos, gondos, körültekintő munka is jellemzi Füst Milán fordítását. Ha szenvedélyessége Vörösmartyra emlékeztet, úgy gondossága, figyelme Aranyéhoz hasonlítható.

E két legértékesebb vonása mellett ki kell emelnünk a fordítás ragyogó, modern prozodiáját, szavalhatóságát, a prózai részek dallamosságát.

Érthetetlen, hogy az 1955-ben megjelent fordításról alig jelent meg méltatás.

Benedek Marcell a már említett kritikájában kisebb kifogásokat is támaszt a fordítással szemben. Fő ellenvetése, hogy Füst Milán a blank verse használatában az ötös és hatodfeles jambus mellett a hatosig megy el. A fordító rövid beszámolójában eléggé elfogadhatóan megindokolta ezt az elhatározását. A blank verse folyamatos, folytatólagos tömeg, s amint mondja „ha valaki egy remek Shakespeare-i szózatot hall, ugyan eszébe fog-e jutni, hogy az iskola mesterek módján így szóljon: most pedig számoljuk meg a verslábakat, vajon hatodfelesek-e vagy hatosak?”

A fordító legfőbb indokának mi azonban azt érezzük, hogy Shakespeare maga sem volt mindig gondos a prozódia dolgában és drámaiban számtalan alexandrinus (hatosvers) szerepel. Íme néhány példa a Lear királyból:

„My heart into my mouth: I love your majesty”  
„Hold thee from this for ever. The barbarous Scythian”  
„Make with you by turn. Only we shall retain.”  
„The sway, revenue, execution of the rest”  
„You heavens, give me that patience, patience I need.”

Benedek Marcell kifogásolja a sorvégi spondeusokat is. Ebben egyet kell vele értenünk. Azt mondja: „Lehet, hogy a hallgató — különönsen enjambe-ment esetén — nem veszi észre, nekem mintha sással metszenék fülem.”

Harmadik kifogása, hogy Füst Milán jambikus lejtést ad a prózai részeknek. Füst Milán a már többször említett fordításáról adott beszámolójában elmondja, hogy ezeket először ritmustalan prózában fordította le. „Aztán észrevettem, hogy az angol eredetiben nincs olyan stílus-bontó ritmikai különbség vers és próza között, mint a magyarban: az angol nyelv egytagú szavai ritmikusabban hatnak prózában, mint a magyar nyelv szavai, épp ezért a prózai részeket áthangoltam, ha nem is hibátlan jambusokká, de javarészt mégis jambikus lejtésűekké.” — írja. Ebben a fordítóval kell egyetértenünk.

Benedek Marcell kritikája után újabb bírálat csak évek múlva, a Lear királynak Füst Milán fordításában történt szegedi bemutatója után jelent meg a Kortárs 1958 decemberi számában Kéry László tollából. Az előadás, sajnos, nem volt méltó a fordításhoz s Kéry beszámolója alapján közepes szintűnek képzeljük el. A kritikus egyébként a fordítás kristályos tisztaságát emeli ki, amivel Füst Milán lenyűgözi a hallgatót. „Az úgynevezett nehéz helyek mind kiérlelt megoldásban kerülnek elénk — írja — az átlagos olvasó vagy néző nem is sejti, hogy a Shakespeare filológia mennyi erőfeszítése, hány klasszikus és friss eredménye húzódik meg mögöttük. Szövegileg ez a legmegbízhatóbb, kivitelezésében ez a leg-egységesebb, legegyszerűsebb színvonalú Lear-fordításunk.”

E mellett Kéry László szerint Füst Milán mindent átvilágítani kívánó törekvés lazulást idézett elő a műben. Lehet, hogy igaza van, viszont, mint a fenti idézetből látjuk, a fordítás kiváló voltát ő is elismeri.

Összegezve mondandókat a Lear király magyar fordításairól megá-lapíthatjuk, hogy jelenleg két klasszikusnak számító, nagyon értékes munka birtokában vagyunk: a Szabó Lőrinc által kijavított Vörösmarty-for-dításnak és Füst Milán modernebb, de nem teljesen hibátlan fordításának.

#### JEGYZETEK

- [1] Poesis dramatice ad aestheticam... Authore Georgio Aloysio Szerdahelyi, Budaë, MDCCLXXXIV. 93. és 128. lap
- [2] Bayer József: A magyar drámairodalom és története, Budapest, 1897. II. kötet 423. lap.
- [3] Magyar Színvilág, Pest, 1873. 85. lap.
- [4] Honművész I. kötet. I. félév 246. lap



- [5] Shakespeare; Lear király. Fordította és bevezette Füst Milán 187. lap
- [6] Arany János levelezése, Budapest, 1888. I. kötet 134—135. lap
- [7] Vörösmarty munkái Ráth féle kiadás I. kötet 198. old.
- [8] Vörösmarty emlékkönyve Szerk. Czapáry László dr. Székesfehérvár, 1900. 349. lap
- [9] Arany János levelezése, Budapest, 1888. I. kötet 134—135. lap
- [10] Vörösmarty Összes munkái V. kötet Méhner Vilmos kiadása, Budapest, 1885. 434. lap
- [11] Arany János levelei II. kötet 129—131. lap
- [12] Vörösmarty Összes munkái V. kötet 1885. 434—438. lap
- [13] Shakespeare; Lear király. Fordította és bevezette Füst Milán 188. lap
- [14] Kortárs, II. évfolyam 1958. novemberi szám
- [15] Kosztolányi Dezső Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 421. lap
- [16] *Füst Milán: Késői megjegyzések Shakespeare-ről*, Nagyvilág 1962/7. szám 1059. lap
- [17] Shakespeare: Lear király. Fordította és bevezette Füst Milán. Általános tudni-valók Shakespeare-ről 7—40. lap
- [18] Irodalomtörténet 1955. 4. szám 493. lap
- [19] Shakespeare: Lear király. Bevezette és fordította Füst Milán, Rövid beszámoló a fordításról, 187. lap

#### IRODALOM

- 1. *King Lear*: By William Shakespeare. Pocket Falstaff Edition of Shakespeare's Complete Works, Bliss, Sands And Co. London, 1898.
- 2. William Shakespeare The Tragedy of King Lear. The Penguin Shakespeare Edition 1961.
- 3. Vörösmarty: Lear király Shakespeare-től. Vörösmarty Összes Munkái ötödik kötet. Bp. Méhner Vilmos 1885. Gyulai Pál jegyzeteivel.
- 4. Shakespeare: Összes drámái III. kötet. Tragédiák. Új Magyar Könyvkiadó 1955. (Lear király Vörösmarty Mihály fordításában Szabó Lőrinc javításaival)
- 5. Shakespeare: Lear király. Fordította Zigány Árpád Bp. 1899. Vass József könyvkereskedése.
- 6. Shakespeare: Lear király. Fordította Kosztolányi Dezső, Révai, Bp. 1943.
- 7. Shakespeare: Lear király. Fordította és bevezette Füst Milán. Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1955.
- 8. Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban 1. kötet. Bp., Franklin, 1909.
- 9. Shakespeare magyarul. Mészöly Dezső tanulmánya Bp. Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet — év nélkül.
- 10. Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- 11. Kéry László: Lear király. Kortárs 1958. novemberi szám.
- 12. *Benedek Marcell: Füst Milán Lear király fordítása*, Irodalomtörténet, 1955. 4. szám.